

NOTÍCIA PRELIMINAR DE LES EXCAVACIONS DE LA DOMUS ROMANA DEL SOLAR DEL CINEMA MARVI (SAGUNT).

Carme Antoni
Francisco José Hernández
José Manuel De Antonio
Arqueòlegs

històries

A tots aquells espectadors que somiant
de romans, les tenien sota els seus peus.

Es donen a conèixer els primers resultats de les excavacions practicades en una domus apareguda en Sagunt, emmarcada en la trama urbana d'època romana imperial, amb una fase d'abandonament del segle III/IV dC.

En febrer de 2002, com a conseqüència del Projecte Bàsic i Execució d'un edifici d'11 vivendes, locals i garatges, propietat de "INICIATIVA SAGUNTINA S,L" (als quals des d'aquestes pàgines volem agrair la seua infinita paciència i el finançament de les tasques arqueològiques desenvolupades) i en virtut de la llei 4/1998 de Patrimoni Cultural Valencià, comencen els treballs arqueològics al solar ubicat al carrer València, 2 – Josefa Daroqui s/n de Sagunt (lloc que ocupava l'antic cinema Marvi).

En aquesta primera campanya d'excavació (febrer / març 2002) es varen projectar dues cates centrals: l'anomenat Sondeig 1, amb unes

dimensions de 8m x 7m., i el Sondeig 2, de 8m x 6m. Aquesta intervenció va ser realitzada de forma manual, documentant la seqüència estratigràfica mitjançant el mètode Harris; les dades arqueològiques de la qual quedaren constatades en 26 UUEE en el Sondeig 1 i en 19 UUEE en el Sondeig 2.

En l'excavació del Sondeig 1, practicat aproximadament en la part central del solar, una vegada retirades la tarima de fusta UE 1003 (paviment de l'antic cinema) i una solera de formigó amb una potència mitjana de 10 cm. (UE 1004), comencen a aparèixer les primeres estructures romanes, sota una colmatació medieval. Es documenten quatre recintes o estances de cronologia romana pertanyent a un recinte domèstic que, tant per la disposició de les estructures com pel material ceràmic localitzat, fan possible diferenciar dos moments constructius entre el segle II i III dC., però els límits del Sondeig practicat deixen la documentació a mitges i davant de la magnitud de les restes aparegudes se sol·licita una segona campanya d'excavacions (juliol/agost/setembre 2002) també finançada pels promotors de les obres.

En aquest moment ens trobem en procés d'excavar la tercera campanya (octubre/novembre 2002) però ja contem amb dades suficients per a assegurar que ens trobem davant d'una casa romana en perfecte estat de conservació, molt rica a nivell ornamental, la qual cosa demostra el nivell econòmic dels seus moradors, les restes apunten dues fases constructives clarament definides i enquadrades al segle II i amb un moment d'abandonament entre els segles III – IV dC.

La tipologia de vivendes, atenent a la seua ordenació pot fer-se extremadament variada si entrem en detalls. No existeixen dues cases iguals, però sí s'estableixen solucions comunes i una tendència, en les cases de pati, a una planificació axial. Des que se situa front a la porta, el visitant que arriba percep en perspectiva tota una sèrie de línies de fuga, una successió de volums i de plànols que, com si d'una composició escenogràfica es tractara, convergeixen cap a l'estança principal oberta al fons. L'ordenació axial suposava, per tant, un principi sòlid i tradicionalment adquirit per l'arquitectura que contribuïa a generar un aspecte elegant en la casa.

La planta de la vivenda, com és habitual al món romà, s'ordena simètricament al voltant de l'atri, així, el Vestibulum d'entrada, en contacte amb el carrer i l'habitació principal Tablinium en la part posterior, estan quasi sempre situats a l'eix central. Així doncs, en analitzar els diferents espais de la domus que estudiem és lògic imaginar que l'entrada a la casa estaria projectada a l'oest, en l'actual carrer Josefa Daroqui. (fig. 1, fig. 8).

L'estudi dels materials i estructures dels diferents ambients o recintes permet identificar la funcionalitat dels mateixos, així, hem

Fig. 1

podut identificar els següents espais:

A.- TABERNAE

B.- ENTRADA o VESTIBULUM

C.- ATRI AMB IMPLUVIUM

D.- CULINA

E.- BALNEUM

F.- TABLINIUM

G.- ALTRES ESTÀNCIES

A.-TABERNAE

Ha sigut impossible de loca-

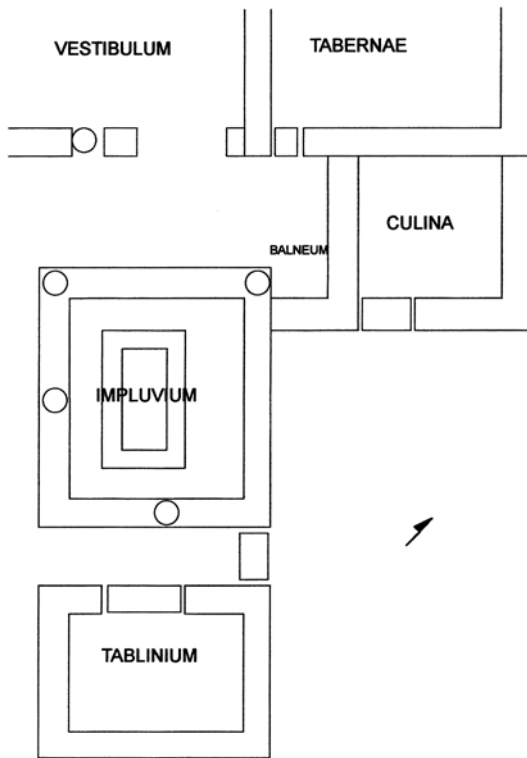

Fig. 8. Plànol esquemàtic de la Domus

litzar l'accés d'aquest recinte des del carrer per l'existència d'una gran cisterna sota l'escenari de l'antic cinema que trenca les estructures romanes projectades. De tota manera, contem amb suficients dades per a pensar que es tracta d'una Tabernae.

Aquest espai queda delimitat pels murs UE 1028 (mur en direcció E-W, de doble

parament i ben esquadrat, de 0,46 m. d'amplària), el mur UE 1030 (direcció N-S, construït amb la coneguda tècnica "Opus Africanum", de 0,50 m. d'amplària, presentant un va, taponat més tard per la UE 1029 amb tècnica molt diferent), i el mur UE 1038 (direcció N-S, de doble parament i de 0,48 m. d'amplària) al que se li adossa una estructura que interpretem com un banc adossat de 0,58 m. d'ample per 1,12 m. de llarg (UE 1047). Constructivament aquestos murs combinen la pedra calcària treballada amb simples pedres de rodono.

Considerem aquest espai com un local dedicat a les activitats econòmiques del propietari (tenda), entre altres coses per l'evidència de comunicació directa amb la domus en un primer moment constructiu (va del parament UE 1030), tancant-se aquesta comunicació en un segon moment amb la construcció de l'estructura UE 1029. És freqüent aquesta possibilitat si el propietari ha llogat la tenda a persones alienes al seu nucli familiar.

El banc adossat UE 1047 també ve a reafirmar aquesta hipòtesis, així com els alts percentatges de ceràmica i recipients d'emmagatzematge.

B.- VESTIBULUM

Aquest espai ve delimitat pel mur UE 1028, mur de 0,46 m. d'amplària, que fa de separació entre aquest recinte i la Tabernae contigua, realitzat amb blocs de calcària i rodono, presentant enlluït a l'interior; i per un altre mur amb un carreu de calcària dolomítica gris amb unes dimensions de 0,46 m. x 0,26 m. presentant a més una empremta de polleguera, on descansa una bassa de columna i constituint un llindar de porta (UE 1054). (fig. 2).

La limitació espacial del solar i l'existència d'estructures contemporànies dificulten la possibilitat de mesurar amb exactitud els límits de les estructures romanes d'aquest espai. Un tram de la sèquia perimetral contemporània al sud i el dipòsit sota de l'escenari de l'antic cinema a l'oest tallen les construccions romanes tot impeding una visió adequada de les dimensions d'aquest recinte.

Aquest primer espai de la casa es configura amb un inequívoc caràcter públic, s'habilita i engalana de cara a l'exterior, per als qui passen pel carrer, als qui pel matí esperen o són rebuts allí sense majors atencions. En realitat el vestíbul conforma el primer àmbit de la casa però no es considera interior sinó exterior, ja que s'ubica, bé abans de la porta principal i única, bé entre dues portes en un espai més ampli, convertint-se la segona aleshores en la important, la que preserva la

intimitat. Malgrat que la informació siga fragmentària a l'estar tallada per una fossa (UE 1050) amb un reblit (UE 1051) amb material ceràmic propi del segle XVIII/XIX, aquesta segona porta és la que documentem com la UE 1054.

Així doncs, contem amb la porta de la casa, el lloc de comunicació per excel·lència, el de trànsit, de canvi d'espai i d'estat, el punt de començament.

C.- ATRI – IMPLUVIUM

En rigor, l'atri s'ha de caracteritzar com un pati, un espai intern obert de la casa.

Dels diferents tipus d'atri, l'anomenat toscà va gaudir possiblement de la major estima i s'observa com el seu característic Impluvium s'associa per antonomàsia amb la noció d'atri en Festo, en Quintiliano o en Varron.

Vitruvi proposa dues variants de l'atri toscà: l'atri tetràstil i el corinti, dotats de quatre o més columnes respectivament, de manera que la coberta troba nous punts de suport per tal d'alleugerir les pressions exercides sobre les parets (6,3,1).

Ha sigut possible documentar la presència de cinc elements arquitectònics verticals. Al mur UE 1056 en els dos extrems, la presència de dues fosses amb material ceràmic medieval constaten dues empremtes de fustes, un dels quals descansaria damunt d'un carreu quadrangular de 0,40 m. x 0,53 m. Una altra fossa medieval practicada en el mur UE 1059 constata la presència d'un altre fuste. El diàmetre deixat en els tres casos és de 30 cm. Al mur UE 1064 apareix un fragment in situ d'un fuste de columna, presentant 30 cm. de diàmetre i una alçada conservada de 0,64 m. D'altra banda, en excavar l'espai entre l'Impluvium i el mur UE 1064 es va documentar la caiguda d'una columna de 1,20 m. d'alçada conservada damunt d'un nivell de teules (caiguda del sostre que desaguava a l'Impluvium), columna que conserva una part del fuste i capitell amb fulles d'acant, fabricada amb pedra calcària blava i revestida d'enlluït amb decoració

Fig. 3

pictòrica en blau i roig, demostrant una vegada més la riquesa ornamental d'aquests elements arquitectònics verticals. (fig. 3). Les variants de l'atri columnat mantenen l'estructura de la coberta acabada en el Compluvium i el corresponent Impluvium típics de l'atri toscà. La columna esdevé suport tectònic i figurat de la casa i de la seva fortuna. Les connotacions de poder i sacralitat que envolta a la columna es traslladen a l'àmbit domèstic per a enaltir-lo. Una senzilla columna, sense ser de marbre parla per ella mateixa, suposa "la elevació sobre la resta de mortals" (Plini, N.H. 34,27). Així, l'associació entre la riquesa i un atri columnat amb estanc queda establida. Parlarem per tant, d'un atri corinti amb Impluvium seguint la tipologia vitruviana.

L'atri queda delimitat pels murs o paraments UUEE 1011, 1056, 1059 i 1064, formant un recinte rectangular amb unes dimensions de 7,31 m. x 3,50 m. L'alçada màxima conservada dels murs perimetrals és de 0,60 m., presentant les arestes d'unió amb el paviment formant mitja canya o quart de bosell. Tant el paviment com els paraments interns estan revestits per un enlluït hidròfob característic en aquest ti-

Fig. 4

pus de construccions. En un sector es conserva una part del paviment format per peces romboïdals de terra cuita de 6 cm. de costat (Opus Spicatum), relacionat a l'igual que els acabats de les arestes de mitja canya amb les conduccions d'aigua. (fig.4).

L'Impluvium o espai on es recollia l'aigua de pluja caiguda pel compluvium es troba en perfecte estat de conservació, presentant unes dimensions exteriors de 4,22 m. x 2,46 m. i interiors de 3,06 m. x 1,56 m., mesurant els seus paraments una amplària de 0,40 m., i conservant una alçada des del paviment exterior de 0,75 m. Tant el paviment com els paraments que el formen estan revestits per un enlluït hidròfob. Els paraments són arrodonits, presentant les arestes acabades amb mitja canya, a l'igual que la unió del paviment amb les parets.

Aquest Impluvium o estanc presenta decoració pictòrica en pràcticament tot el seu llenç exterior. És evident que el seu encant convé a la vida dels seus habitants, però no és menys evident que tal escenificació, de vegades sumptuosa, es destina igualment als visitants. La prova l'ofereix la manera de disposar els elements decoratius del pati, existint

Fig. 5

una estreta vinculació entre l'emplaçament de l'estanc (Impluvium) i la sala de recepció (Tablinium), tot alineant-se sobre el mateix eix axial. L'Impluvium es troba adornat amb representacions de peixos i fruites de mar. No és pur atzar que els temes marins ocupen un lloc important i engalanen freqüentment els estancs dels patis. És una manera d'introduir artificialment en la casa els plaers de la mar. Hi ha ocasions en què el propietari no es contenta amb una il·lusió. En no poques vivendes africanes es documenten peixos vius en una piscina ("Casa de Castorius", Cuicul; "Casa de Baco", Cuicul; "Casa de Sertius", Timgad). Cal recordar que en època romana el peix manifesta per damunt de tot un luxe en la taula. Es tracta d'un producte car: l'Edicte de Diocleciana (Edictum Praetiis) precisa que el seu valor és, per terme mig, tres vegades més alt que el de la carn. Al marge del valor decoratiu dels motius, al marge igualment de la seua significació profilàctica, d'acord amb la creença que el peix preserva la vivenda d'influències nefastes, s'observa una funció propagandística i d'ostentació. (fig. 5 i 6).

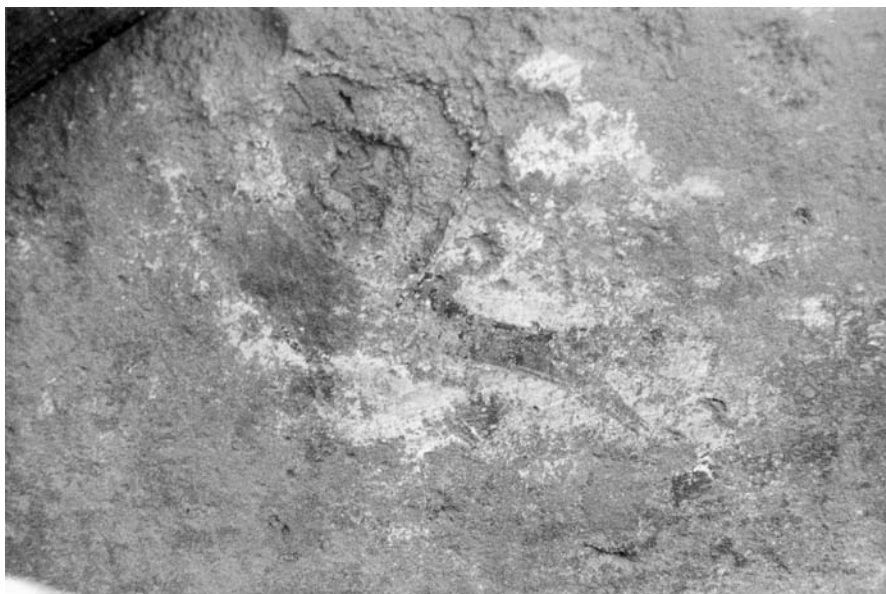

Fig. 6

CULINA

Recinte delimitat pels murs UE 1030 (Opus Africanum), UE 1020, UE 1038 i per un tram de l'enlluït, sense que es conserve el mur al qual revestia. El paviment d'aquesta estança (UE 1022) possibilita al mateix temps la delimitació exacta del recinte. Paviment de fals Opus signinum o morter blanc de bona qualitat, compostat per una barreja de grava i fragments ceràmics amalgamats amb morter de calç molt polit. S'extén per tota l'estança del recinte, presentant unes dimensions totals de 3,44 m. x 3,70 m. Les estructures muràries, com és habitual en la majoria de les estances de la domus combinen la pedra calcària amb el rodeno, travades amb morter de calç, i presentant amplàries entre 0,50 m. i 0,56 m.

En aquest recinte no es documenta cap indicatiu estructural (llar, foguer, forn,..) relacionat amb l'àrea de cuina. Però, contravenint la norma de "negra cuina", l'existència de fragments d'estuc amb pintura mural (motius geomètrics en roig i ocre principalment) sense ennegrir, suposa

que no podria tractar-se de focs de llenya, sinó que damunt del fogó s'estendrien les brases, preparades prèviament en fogates fetes als patis. Damunt de les brases i amb ajuda de trípodas i rajoles se situaven les olles i cassoles (J.P. Adam, 1989, 332).

També existeix la possibilitat de cuines metàl·liques, de ferro o bronze, no conservades tal vegada perquè els materials es fonien i reutilitzaven, disculpant l'absència de foguers en llocs on cap resta arquitectònica o cap llit de cendres permet reconèixer arqueològicament les cuines.

Els materials ceràmics apareguts en l'habitació, en la seva major part destinats al consum, preparació i emmagatzematge d'aliments indiquen que ens trobem probablement en la cuina de la domus. Destaca sobremanera la ceràmica africana de cuina, documentada en cassoles formes Ostia III i Lamb 10A-Hayes 23B, cassoles de fons estriat i vora fumada. La cassola de vora aplicada Ostia III inicia la seva producció a finals del segle II dC., consolidant-se amb força en les nostres costes en el segon terç del segle III dC. Igualment, la cassola Lamb 10A es produeix des de la segona meitat del segle II dC. fins al segle IV dC. També, l'aparició damunt del paviment de nombrosos fragments de dolium, un d'ells amb un diàmetre de base de 33 cm., fa deduir que aquest gran recipient estaria situat damunt del paviment d'aquesta dependència, confirmant un poc més la funcionalitat d'aquest recinte com espai de cuina i rebost.

BALNEUM

Estança delimitada per les estructures muràries UE 1020, UE 1012 i UE 1011. Presenta un paviment (UE 1023) de morter hidràulic amb les arestes acabades en mitja canya. La presència de l'aigua en aquest recinte queda assegurada. Les dimensions totals del recinte són 1,94 m. x 1,36 m.

Interpretem aquest recinte com un bany privat, afegit al plànol primitiu en una segona fase constructiva de la domus. El mur UE 1020 fa de separació entre aquest espai i l'interpretat com la cuina de la vivenda, senyalant, com és habitual al món romà, l'associació

cuina-bany/terma privada, per a d'aquesta manera rentabilitzar l'aigua calenta. Destaquem la seua orientació cap a l'oest, segons Vitruvi perquè així es captava la llum i el calor de la vesprada, en ser aquest el moment acostumat per al bany.

Cal precisar que en parlar de bany privat ens referim al concepte balneum, oposat a thermae ja que aquestes es dotaven d'un sistema de calefacció per hipocaustum del qual el balneum mancava. En qualsevol cas l'al·lusió al bany privat ens ubica dins d'un sector social inequívocament molt afortunat.

TABLINIUM

Identificat sense cap discussió com l'habitació de representació en atenció a la qual se subordinava focalment el disseny axial, comú en la casa amb atri. Conceptuat en ocasions com a centre neuràlgic de la casa. En aquesta estança se situava presumiblement el patró per a controlar tot l'atri i ser vist al mateix temps mentre rebia la salutació de la clientela.

Presenta unes dimensions totals de 4,26 m. x 5,50 m. Delimitat per les estructures muràries UE 1077, UE 1080, UE 1082 i un llindar de porta (UE 1069). Murs fabricats combinant la pedra calcària i el rodeo, travats amb morter de calç, presentant les parets enlluïdes amb decoració pictòrica conservada in situ. Un llindar de porta format per tres carreus de pedra calcària blava amb una amplària de 0,48 m. assenyalen un va de 2,24 m., presentant dues ranures longitudinals i una empremta de polleguera, comunica aquesta estança amb la zona que dóna a l'atri. (fig. 7). El va del Tablinium es cancel·lava cap a l'atri, com un teló que guardava de les mirades indiscretas que arribaven des del carrer, en vivendes amb ordenació axial. S'observa que com en una composició escenogràfica, des que es traspassa el llindar principal es percep el centre ordinador constituït per l'atri i el seu Tablinium presidint. Igualment, es documenta la diversitat de recursos propagandístics que, com un decorat, ambienten al qui penetra en la casa, situant-lo en el context social i econòmic del propietari. Així, destaquem la decoració pictòrica d'aquesta estança. Amb els estucs

Fig. 7

conservats es documenta un sòcol que pretén imitar el vinsat marmori (fons clar amb línies ondulades i amb ziga-zaga de color rogenç, marró, ocre i verdós principalment). La zona mitja s'articula amb panells amples de color verd recorreguts en el seu interior per filets blancs i grocs. Els interpanells són de color roig. En quant al tipus de marbre imitat, podrien induir-nos a pensar en una esquematització de la imitació del giallo antico. Aquest tipus de marbre de fons groc va gaudir de gran èxit entre els pintors, sobretot al segle II dC. Les imitacions marmòries en el sòcol són un recurs ornamental utilitzat al llarg de tota la història de la pintura mural romana, les quals aparegueren amb gran profusió en el segle I dC. Els filets d'enquadrament bicroms són característics del III estil, presentant un moment d'esplendor al segle I i reapareixent al II dC. Les traces d'enquadrament característiques del segle I dC es mantenen fins al segle III dC. Si l'abandonament de l'estança es produeix entre els segles III/IV dC., les pintures per tant són anteriors a aquesta data. Les dades estilístiques ens ofereixen una cronologia del segle II dC. per a l'execució d'aquestes pintures, encara que l'estudi de la pintura mural de la domus me-

reix un capítol d'atenció especial.

Un altre recurs utilitzat en el Tablinium per a magnificar-lo és la lleugera elevació del sòl sobre el nivell del paviment de l'atri. Subordinat a elevar la figura del patró que rep el reconeixement que se li tributa com un autèntic senyor que presideix el seu univers domèstic.

ALTRES ESTANCES DOCUMENTADES

Al nord de l'atri s'ubica una estança que presenta dificultat en la seua documentació, ja que no es localitzen part dels seus murs perimetrals. Queda delimitada pel mur de separació amb l'atri UE 1011 i pel mur UE 1012, fent de límit amb el Balneum. Al nord no es localitza cap estructura murària de tancament del recinte i a l'est, la construcció d'un aljub de cronologia posterior talla les estructures romanes dificultant la seua documentació. Es documenta un llindar de porta que comunica aquest recinte amb la zona entre l'atri i el Tablinium. Es tracta de quatre carreus de pedra calcària blava amb empremta de polleguera. La dimensió del va conservat és de 1,66 m. x 0,40 m.

Pensem que es tracta d'una estança important, tant per la seua ubicació, amb comunicació directa amb el centre neuràlgic de la casa (zona atri-tablinium), com per la presència de nombrosos fragments d'estucs pintats localitzats en el nivell d'enderrocs i en els murs UE 1011 i UE 1012. Els estucs decorats es troben en aquest moment en procés d'estudi, es caracteritzen per les composicions florals senzilles (fulles i pètals formant sanefes) emmarcades per baquetons de traces horitzontals i les imitacions marmòries al sòcol. A la paleta de colors destaquen els rojos, verds, ocres i negres. Certes composicions recorden a les procedents de les excavacions del Grau Vell datades entre el segle II - III dC.

Al sud de l'atri la documentació que podem aportar és més fragmentària. Localitzem el mur UE 1037 tallat per la sèquia perimetral contemporània que fa de límit en el sector excavat. Per la seua disposició podria tractar-se d'un espai que flanqueja a l'atri, una espècie de deambulatori o alae seguint la nomenclatura vitruviana.

EL MATERIAL ARQUEOLÒGIC procedent dels diferents recintes es troba en procés d'estudi. Podem avançar que el conjunt ceràmic numèricament més important està constituït per la ceràmica de producció africana. Entre la ceràmica comuna destaquen les cassoles Ostia III i Lamb 10A-Hayes 23B i els plats tapadora Ostia I. En quant a la Terra Sigillata Africana A, les formes més representades són els plats Lamb 9A-Hayes 27 i les copes Hayes 14C, amb una cronologia centrada en la primera meitat del segle III dC. La Terra Sigillata Hispànica està documentada en formes amb un ampli marge cronològic (entre les formes decorades destaquen les copes Drag. 37 i les formes llises es representen en les copes Drag. 27, Drag 24/25 i el plat Drag. 18).

Llànties decorades, ampolles de vidre, objectes de bronze, agulles d'ós, peces de teler, un dau, material numismàtic,..., fan un conjunt molt valuós que ha de ser estudiat amb profunditat per a precisar la datació i prosseguir documentant la importància del jaciment.

Les estructures de la domus traspassen els límits del solar tant al nord com al sud, permetent afirmar que aquest espai domèstic s'estén sota l'actual recinte urbà.

En aquest moment ens trobem en procés d'excavar la part est del solar recaient al Carrer València i continuem documentant noves estructures i recintes. Així doncs, contem amb un jaciment de notable importància en un admirable estat de conservació, del qual un estudi en profunditat permetrà un millor coneixement d'un moment històric de gran importància en la ciutat de Sagunt.

VALORACIONS FINALS

Ara per ara no podem aportar conclusions massa definitives ni tampoc els resultats complets de les campanyes d'excavació al Marvi. Tanmateix si voldríem abordar dos aspectes, a mode d'èpilog, que pensem deuen emmarcar les valoracions presents i futures de les restes arqueològiques.

En primer lloc, aquest jaciment arqueològic presenta uns dels pocs conjunts de pintures murals conservats al País Valencià. Tothom

pensa a Pompeia quan ens referim a pintura ornamental d'època romana i, certament, resulta difícil trobar exemples ben conservats fora d'aquesta ciutat. De la mateixa manera, en les ruïnes del Marvi tenim condensat un "manual d'arquitectura romana", amb presència viva de moltes d'aquelles tècniques constructives que molts només coneixíem mitjançant les explicacions i les diapositives dels nostres professors.

Amb aquestes idees només pretenem apuntar un dels aspectes que atresora aquest, i altres jaciments arqueològics, que amaga la ciutat de Sagunt. Es tracta de la capacitat d'unes ruïnes per a transmetre coneixement i valors culturals, i el que és més important, d'una manera senzilla i a l'abast de tothom. La visió directa de les restes del Marvi pot estalviar moltes explicacions als professors i moltes preguntes als alumnes; i pot apropar a molta gent, inicialment escèptica, a la riquesa arqueològica que tenim a les nostres terres, molt millor que la realitat de cartró-pedra de Terra Mítica.

Un segon aspecte que volem destacar és la importància que tindran els resultats finals de l'excavació com una aportació a la història del Sagunt romà. Les excavacions al casc urbà de Sagunt, especialment les del solar Saguntum de la Moreria, encetaren una nova visió arqueològica del municipi romà en època imperial, apuntant l'existència de barris urbans densament poblats més enllà del suposat límit de la muralla. Aquesta visió es va confirmant i concretant amb les recents intervencions en solars urbans, prèvies a la seua edificació.

Els resultats dels treballs a l'antic Marvi poden ser un puntal en aquest tema d'investigació, pel que fa al sector est de la ciutat. Esta zona apareix referida en diverses fonts historiogràfiques per les troballes de caràcter funerari, cosa que fa pensar en una gran necròpolis, degut l'espai que delimiten les diferents troballes. Segons hem pogut constatar al Marvi, aquest us de l'espai és transformat al llarg del temps, concretament al llarg dels primers quatre segles després de Crist. La ciutat creix, possiblement per un impuls del comerç marítim (constatat arqueològicament als treballs realitzats al Grau Vell), menjant-se literalment l'àrea del cementiri.

La possibilitat d'estudiar aquest procés urbà, amb restes arque-

ològiques de les diferents fases en les què es va produint, li atorga al Marvi un caràcter singular (potser major que el de les restes decoratives i arquitectòniques vistes únicament des d'un punt de vista tipologicoestètic).

Les transformacions urbanes han continuat fins ara. El motiu de que ara pugem escriure aquestes línies és precisament l'enderrocament d'un antic cinema per a construir habitatges; i qui sap si aquest fenomen urbanístic no donarà als futurs historiadors una pauta dels canvis socials i polítics de principis del segle XXI.

BIBLIOGRAFIA

AAVV (1981) *Atlante delle forme ceramiche, I: Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Imperio)*. Roma.

AAVV (1991) *La casa urbana hispanorromana. Ponencias y Comunicaciones*.

ABAD CASAL, L. (1982) *La pintura romana en España*. Universidad de Alicante.

ADAM, J.P. (1989) *La construction romaine*. Paris.

ALBIACH, R. y SORIANO, R. (1991) "Estudio de una Domus romana de Valentia y de los niveles que la amortizaban". *Saguntum*. PLAV, 24. València, pp 75-96.

ESCRIVÁ, V. (1989) *La cerámica romana de Valentia*. La Terra Sigillata Hispánica. Serie Arqueológica Municipal, 8. Ajuntament de València.

GUIRAL PELEGRÍN, C. (1992) "Pinturas murales romanas procedentes del Grau Vell (Sagunto, Valencia)". *Saguntum*, PLAV 25, Valencia, pp 139-177.

GUIRAL PELEGRÍN, C. (1996) "La Pintura romana en España: aportaciones recientes". *La pintura romana antigua*. Actas del Coloquio Internacional. Museo Nacional de Arte Romano. Mérida. Septiembre. 1996.

HAYES, J.W. (1972) *Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Wares*. Londres.

HAYES, J.W. (1980) *A Supplement to Late Roman Pottery*. Londres.

JIMENEZ SALVADOR, J. L. (ed) (1992) *I Coloquio de Pintura Mural Romana en España*. Valencia.

THÉBERT, Y. (1985) "Vida privada y arquitectura doméstica en el África romana" en Ph. Ariès y G. Duby: *Historia de la vida privada*, 1. Madrid.

VITRUVIO, M. L. Los Diez Libros de Arquitectura. Ed. Iberia S.A. Barcelona, 1997. Trad. A. Blánquez.

